



ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 347.65/68:347.235(477)

О. Уразовська,
здобувач кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
адвокат Ради адвокатів Одеської області

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ ПРАВА НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

В умовах зростання значення ролі приватної власності громадян і порядку її спадкування в умовах ринкової економіки, розширення сфери застосування приватного права важливою є необхідність розроблення механізму захисту прав і законних інтересів суб'єктів спадкування права на земельну ділянку, що неможливо здійснити без звернення до історичних витоків спадкового права, без усебічного розгляду правової природи й особливостей цього явища. Недостатність знань з історії спадкування прав на земельну ділянку в Україні, існування значної кількості дискусійних проблем, необхідність удосконалення законодавства в цій частині зумовлюють актуальність дослідження.

Проблемам, пов'язаним із передачею в спадщину нерухомого майна, в тому числі землі, приділяло увагу багато вчених. Інтерес викликають праці О.Л. Зайцева, І.М. Заріцької, В.І. Лебідь, А.М. Мірошниченко, О.І. Неліна, Л.В. Паламарчук, Є.О. Харитонова, В.П. Яніцького та ін. Але ця тема досліджена не в повному обсязі.

Мета статті полягає у виявленні історичних і загальних тенденцій розвитку права спадкування землі в Україні часів Київської Русі. Для досягнення вказаної мети визначено таке завдання: дослідити та проаналізувати правове регулювання спадкування права на земельну ділянку в Київській Русі.

Першою формою власності на землю була первіснообщинна, коли общинні землі її членами сприймалися як власні. Надалі з переходом до землеробства виділилась общинно-сімейна форма власності, що було зумовлено поділом общинної власності на індивідуально-сімейне користування. Основним рушієм цього процесу була сім'я. У цей самий період почала зароджуватися й приватна форма власності, хоча постійних землеволодінь не існувало, оскільки відбувається постійний перерозподіл земель.

У дохристиянський період спадкові відносини в Київській Русі регулювалися виключно звичаєвим правом. Після хрещення Русі були запозичені норми візантійського права, зокрема й ті положення, що стосувалися спадкування землі.

Першими законодавчими пам'ятками регулювання питань власності землі у слов'ян у юридичній літературі прийнято вважати договори Русі з греками 907, 911, 944, 971 рр. Проте помилково було б уважати, що до цього часу питання власності землі залишалось не врегульованим. Ставлення до вказаних договорів у юридичній літературі не є однозначним. Виникають сумніви щодо справжності таких договорів і достовірності їх перекладів, адже оригінали до нашого часу не збереглися. Так, зокрема, В.Є. Рубаник, досліджуючи проблеми зародження, становлення





й розвитку інституту права власності землі в Україні, вказує на те, що списки цих договорів з'являються не раніше XIV–XV ст. і що спершу мова їх написання була церковнослов'янська, а руською мовою тексти договорів були викладені тільки наступними переписувачами [1, с. 20].

Так, у «Повісті минулих літ» знаходимо текст договору 911 р. (який за своєю сутністю є доповненням і розвитком договору 907 р.), зі змісту якого можна зробити висновок про існування таких способів набуття права власності на землю: 1) за договором купівлі-продажу; 2) спадкування за заповітом або ж за звичаєм (законом) [2]. Варто зазначити існування такого способу, як набуття права власності на майно вбивці, що втік, родичем убитого: «Если кто убьет, – русский христианина или христианин русского, – да умрет на месте убийства. Если же убийца убежит, а окажется имущим, то ту часть его имущества, которую полагается по закону, пусть возьмет родственник убитого, но и жена убийцы пусть сохранит то, что полагается ей по закону». Разом із тим у договорі 944 р. про права дружини вбивці на майно вже не згадується [3].

Однак, як слушно зауважив В.Є. Рубаник, характерним для договору 911 р. є те, що наведені статті регулювали порядок спадкування, в тому числі й спадкування землі, проте стосувалися лише варягів, які перебували на службі у Візантії; осіб же, які потрапили до Візантії за інших підстав, наприклад, під час ведення торгівлі, договір Олега зовсім не торкається: ці особи не ставали підданими Візантії і стосовно них передбачався інший порядок спадкування майна (відповідно до норм звичаєвого права). Отже, право, закріплене в договорах, не є ані візантійським правом, ані руським: воно складено штучно договірними сторонами, за межами якого існували звичаї, що на той час переважали в регулюванні суспільних відносин, у тому числі щодо набуття права власності.

Спадкове право в Руській державі виникло в результаті появи й розвитку приватної власності, що втілено у відповідних нормативних актах. Перші згадки про спадкування землі на українських землях знаходимо в письмових джерелах княжої доби X–XIII ст. Серед них важливе місце посідають церковні та княжі устави (установи), уроки, договір між греками й Руссю (912 р.), збірник права «Руська Правда».

«Руська Правда» – найвизначніший збірник стародавнього руського права, важливе джерело для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин Русі й суміжних слов'янських народів. Оригіналу «Руської Правди» не знайдено, натомість збереглася значна кількість її списків з XIII–XVIII ст. До наших часів збереглася остання редакція «Руської Правди» – Просторова, що припадає на велике князювання Володимира Мономаха (1113–1125 рр.) і його сина Мстислава Великого (1125–1132 рр.). У цей час у соціально-економічному розвитку країни досягли досить високого рівня, але Русь уже стояла на порозі феодальної роздробленості [4].

Кілька статей «Руської Правди» присвячені спадковому праву. Утім ще до появи письмових правових актів на території майбутньої української держави, що перебувала в перехідному періоді племінного розвитку, діяли народні звичаї (словесні розпорядження) щодо розподілу майна серед членів свого роду (родини). Перехід майна небіжчика здійснювався з урахуванням звичаїв, що склалися впродовж віків, зберігаючи етнічні традиції народу, який заселяв територію України. Майно померлого переходило до членів родини (роду) й використовувалося ними задля спільних потреб і захисту від нападників. Поступово закріплюється звичай спадкування за правилами письмового заповіту та переходу майна (в тому числі й землі) до членів родини за кровним спорідненням, без права його переходу стороннім особам. Згодом коло спадкоємців істотно розширюється



ся. Воля спадкодавця, свобода вибору спадкоємців стає необмеженою. Уперше згадку про заповіт і його умовну відмінність від спадкування за правом (законом) знаходимо в міжнародному договорі між греками та Руссю (Україною), укладеному «місяця вересня в другий (день), у рік (від) створення світу 6420 року (911 р.)». Україна на той час не була християнською державою. Посли князя київського клялися «своїм богом сущим» і зобов'язанням не порушувати закони та звичаї народу. У згаданому договорі, зокрема, зазначено: «Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто помре, не розпорядившись своїм майном, чи своїх тут не матиме, хай верне (цесар) майно (його) найближчим родичам в Русь. Якщо ж (русин) вчинить заповіт («обряження»), – той візьме спадок його, кому він напише» [5, с. 5].

За часів Київської Русі («земська», або «князівська» доба) відбувається поступовий перехід від патріархальних відносин родової общини до феодального поземельного устрою. В общині земля, яка спочатку піддавалася періодичним переділам, закріплюється за окремими членами, крім виморочних, покинутих ділянок, лісових угідь, пасовищ і сіножатей, які залишаються в общинному користуванні [6, с. 67].

Уважаючи общинні селянські землі державними, князівська влада починає відчужувати їх на власний розсуд, причому разом із селянами. Відбувається процес «окняжіння» вільних земель. Поряд із общинним землеволодінням виникає князівське, боярське та церковне феодальне землеволодіння, яке з часом набирає все більшої ваги і сприяє руйнуванню общинних земельних відносин.

Просторова редакція «Руської Правди» містить указівки на три основні категорії феодалів: князя, бояри, монастирі. На думу дослідників, у нормах «Руської Правди» можна знайти вказівку на існування ширшого кола форм землеволодіння: князівський до-

мен; боярська вотчина; монастирська вотчина; особиста вотчина церковних ієрархів; земля громади (общини); індивідуально-сімейна земельна ділянка; незаселені вільні (державні) землі, верховним власником яких виступав великий князь як глава держави [7, с. 35].

У спеціальній літературі також указується, що в Київській Русі існувало дві форми феодальної земельної власності: 1) «жизнь» – спадкове землеволодіння князів і бояр, що вільно відчужувалося; 2) «окняжіння» («обоярення»), що належали не особисто князеві, а «столу», на якому він «сидів» [8, с. 129].

Питання про характер наявних за часів Київської Русі прав на землю є спірним. Деякі дослідники на підставі руських купчих грамот, де містяться «вказівки на кордони, розміри, а найважливіше – на ціну тієї чи іншої ділянки землі», роблять висновок, що існувала «приватна земельна власність», хоча ця категорія й «не тотожна тому змісту, який укладається в неї нині» [9, с. 72].

У науковій літературі відсутній єдиний погляд на склад спадщини (спадкове майно), тому що «Руська Правда» не роз'яснювала, що входило до спадщини: рухоме майно та речі, земля, права й обов'язки спадкоємців. Дискусійним є питання щодо спадкування землі. Деякі дослідники, оскільки «Руська Правда» серед об'єктів спадщини називала двір, поширюють поняття спадку й на землю. Так, Н.Є. Толкачова вважає, що поняття «двір» включало в себе й землю [10, с. 331]. У статті 100 «Руської Правди» зафіксовано, що батьківський двір дістається молодшому сину. При цьому уточнюється, що двір переходить без поділу і що ця процедура стосується кожного двору, тобто є безумовною [11, с. 11–12].

Характеризуючи спадкове право Київської Русі, хочеться відзначити, що багато статей «Руської Правди» стояло на охороні приватної власності на землю. Норми «Руської Правди» не лише захищають приватну власність (рухому



та нерухому), а й регламентують порядок її передачі у спадок, за зобов'язаннями та договорами. Існували навіть правила, спрямовані на забезпечення неподільності земельних ділянок.

До повноліття синів спадковим майном розпоряджалася дружина померлого. Якщо вона в другий раз виходила заміж, то призначався опікун серед близьких родичів опікуваних. Винагородою для опікуна було те, що він користувався доходами зі спадкового майна. Батьківський двір (будинок і земельна ділянка) не ділився й переходив до молодшого сина. Із цього загального права спадкування Руська правда робила виняток для бояр і дружинників, які за відсутності синів могли передавати землю в спадщину дочкам. Це робилося для того, щоб маєтки та землі завжди залишались за родовитими сім'ями.

За «Руською Правдою» спадкування ділилось на два види: спадкування за заповітом («рядом») і без заповіту (за правом звичаю). З огляду на їх зміст і коло спадкоємців, спадкування за заповітом і за законом не мають істотних відмінностей. Під терміном «ряд – рядити» (у цитованому договорі греків із Руссю – «обряження») розумілось, по суті, право на розподіл майна або розпорядження спадщиною. Також поняття «ряд» уживалось як договір князя з народом або князя з дружиною. Розподіл спадщини здійснювався лише серед вузького кола тих спадкоємців, які мали право на спадщину за звичаєм предків. Тобто й за відсутності «ряду» (розпорядження) законні (кровні) спадкоємці мали таке саме право на спадщину за законом. Волевиявлення спадкодавця обмежувалось колом тих спадкоємців, які за кровним спорідненням мали право на спадкування. «А хто помираючи розділить дім серед своїх дітей, то хай так і буде; а коли помре без розпорядження, то (йде) всім дітям». Із насадженням народу верхівкою княжої влади чужої на той час грецької віри (християнства) коло спадкоємців розширилось. До спадкоємців, крім кровних, низхідної лінії споріднення, долучились і духовні особи.

Спадщина розподілялась не лише між дітьми, а й з урахуванням частки «для духовних отців». Прикладом документа про розподіл майна за розпорядженням може слугувати грамота Київського князя Володимира Ольгердовича про виділ землі в селі Смітин, у якій поєднується дарування землі із заповітом: «Даю святому Миколі Смединському у володіння землі з усім прибутком, на свічу і на закон ... і княгині моїй йде з того маєтку півколоди меду, піввідра, півбобра, півтора воску ... і нехай володіє онук Григорій Іванець. А по його життя і дітям його володіти...» [12].

«Руська Правда» не визначає форму вчинення заповіту – письмову чи усну. Найбільш поширеною формою на той час була словесна (усна) форма. Словесне розпорядження було обов'язковим для всього роду, родини. Письмові укладались рідше. Серед письмових заповітних розпоряджень (уставів) княжої («земської») доби варто відзначити заповіт Ярослава Мудрого року 6562 (1054 р.) про розподіл підпорядкованих князю міст і земель між його синами. Цим заповітом Ярослав не тільки визначив обсяг спадщини для кожного спадкоємця та їх політичну вагу в державі, а й поклав на них обов'язки жити в мирі й любові та «не переступати братнього уділу...», щоб не погубити «землю отців своїх і дідів, яку надбали вони трудом великим».

Спадкування без заповіту тісно пов'язано з традиційним звичаєм розподілу майна. Якщо батько помирав, не залишивши «ряду», спадщина розподілялась у той самий спосіб і серед тих самих спадкоємців, як би хотів це зробити за життя спадкодавець. «Руська Правда» встановлює правила спадкування для різних суспільних станів. Якщо помирав смерд, у якого не було синів, то спадщина («задниця») переходила до князя. Незаміжнім дочкам виділялась «відправа» – певна частка батьківського майна – на розсуд князя, заміжнім – нічого. Смерди становили основну верству вільного сільського населення. Вони мешкали на хуторах,



володіли наділами землі та обробляли її. Смерди, які господарювали на приватних землях князя, називались княжими смердами. Обмеження права на спадкування лише синами смерда насамперед зумовлено тим, що смерди-чоловіки зобов'язані були виконувати військову службу. Тому вважалось необхідним забезпечувати спадщиною синів, здатних охороняти князя і свій край. На дочок такі обов'язки не покладалися. Утім не виключалося, що князь міг передати спадкове майно померлого смерда і його дочці, якщо вона одружувалась із чоловіком, який міг виконувати військову службу. Коли помирав боярин або його урядовці, спадщина, як уже зазначалось вище, за відсутності в них синів переходила дочкам. Діти чоловіка від рабині (невільниці) спадщини не отримували. Натомість вони разом із матір'ю одержували волю. За загальним правом звичаю Київської доби чоловік і жінка (одружені) не спадкували один після одного. Вони мали право пожиттєвого користування майном, яке належало їм особисто, і майном родини. Після смерті чоловіка дружині належала та частка, яка була їй виділена за життя чоловіка для користування (віно), й одержана нею на інших підставах за правом: «... а що чоловік їй залишав, то їй належить, а спадщину свого чоловіка не одержить; а будуть діти від першої дружини, то одержать діти матері своєї, коли їй залишено». Не позбавлялись права на спадок і діти від іншої матері. Поряд із цим жінка-вдова мала право на розпорядження своїм майном (материзною) не тільки на користь своїх синів чи дочок, а й передати його іншим особам, які її утримували («кому мати хоче, тому й віддасть»). У разі смерті матері без розподілу (заповіту) її частку майна одержує «той, у кого вона жила у дворі, хто її годував і де вона померла» [13].

«Руська Правда» впродовж кількох століть, аж до прийняття Статутів доби перебування України під владою Литовських князів, була основним нормативно-правовим документом практичного застосування.

З часів Київської Русі землевласником була держава. Вона на певних умовах надавала землю в користування місцевим князям, які, у свою чергу, знову ж таки на певних умовах надавали землю в користування селянам. Оскільки терміни користування землею охоплювали декілька поколінь, то в селян складалося враження, що та земля є їхньою власністю. Тим більше, що селяни мали право передавати її в спадок, дарувати. Отже, науковий аналіз еволюції спадкового права в Україні, зокрема спадкування права на земельну ділянку, дає можливість глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українського народу, пізнати систему спадкових правовідносин, що характеризують самобутність правової системи України, з'ясувати закономірності й забезпечити наступність розвитку національного права.

Ключові слова: земля, право власності, спадкування землі за законом, спадкування землі за заповітом, «Руська Правда», спадкодавець, спадкоємець.

Статтю присвячено правовому регулюванню спадкування права на земельну ділянку за часів Київської Русі. Досліджуються історичні умови формування й особливості розвитку інституту спадкування земельної ділянки в Київській Русі. Розглядаються джерела інституту спадкування земельної ділянки в Київській Русі. Особлива увага приділяється суб'єктам спадкування земельної ділянки в Київській Русі.

Стаття посвящена правовому регулюванню наслідования права на земельный участок во времена Киевской Руси. Исследуются исторические условия формирования и особенности развития института наследования земельного участка в Киевской Руси. Рассматриваются источники института наследования земельного участка в Киевской Руси. Особое внимание уделяется субъектам наследования земельного участка в Киевской Руси.



The article is devoted to legal regulation of inheritance rights to land in the days of Kievan Rus. The article examines the historical conditions of formation and characteristics of the institution of inheritance of land in Kyiv Rus. The sources institution of inheritance of land in Kyiv Rus. Special attention is given to subjects inherit land in Kievan Rus.

Література

1. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження / В.Є. Рубаник – Х. : Легас, 2002. – 352 с. – С. 20.
 2. Повість минулих літ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?id=7&bookid=2&part=1>, вільний.
 3. Русская история [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bibliotekar.ru/rus/1.htm>, вільний.
 4. Спадкування за княжої доби Київської Русі-України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yuricom.com/ru/yuridichnyi_visnyk.
 5. Рубаник В.Є. Правове регулювання земельних відносин у Київській Русі та феодально роздробленій Русі / В.Є. Рубаник // Земельне право України. – 2006. – № 5. – С. 5.

6. Российское законодательство X–XX вв.: тексты и комментарии : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси / ред. О.И. Чистяков. – 1984. – С. 67.
 7. Заставська Л.П. Право власності на землю в Україні (розвиток та основні риси) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 / Л.П. Заставська. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 35.
 8. Захарченко П. До питання зародження кріпосного права на Русі: історико-правовий аспект / П. Захарченко // Право України. – 2006. – № 2. – С. 129.
 9. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект : [навчальний посібник] / О.П. Івановська. – К. : ТОВ «УВПК «ЕксОБ», 2002. – С. 72.
 10. Толкачова Н.Є. Звичаєве право / Н.Є. Толкачова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – С. 331.
 11. Нелін О. Співвідношення сімейної власності і спадкування у Київській Русі / О. Нелін // Юридична Україна. – 2011. – № 8. – С. 11–12.
 12. Спадкування за княжої доби Київської Русі-України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yuricom.com/ru/yuridichnyi_visnyk.
 13. Паламарчук Л.В. Розвиток права власності на землю в Україні / Паламарчук Л.В. – К. : МВЦ «Медінформ», 2012. – 224 с.

